Prof. dr Mehmed A. Akšamija, akademik BANU i ASAE

Akademija likovnih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu
mail: mehmed_aksamija@yahoo.com

PEČATNJA, TISKARNICE, ŠTAMPARIJE I LISTOVI U BOSNI[1]

Kolijevke naše pismenosti

Sažetak

Temeljna ideja ovog rada je ukazati na važnost razvoja i povijesti tiskarstva, te tiskarnica u Bosni u periodu od 1519. do 1918. godine, kao i na bitnost nakladničke djelatnosti, sa akcentom na nakladu listova iz kojih dobivamo obavijesti o povijesti, kulturi i događajima iz vremena kada je bila realizirana. Rad će opisati i prikazati historiografsko djelovanje bosanskih tiskarnica i njihovih predstavnika, te u sklopu toga pokušaje formiranja i nastanak prvih tiskarnica, čija je pojava obično bila uvjetovana njihovom nakladom, koja se tek mogla početi tiskati nakon nabavke i korištenja usavršene Guttenbergove tiskarske preše/stroja, ostalog pribora i potrebnog materijala, te dozvole sustava vlasti.

Svaki otiskani list/novina ima svoju povijest nastanka koja ga određuje u vremenu i pojedinim tiskarama ili mjestima gdje su bile osnovane, djelovale i okončale svoj rad. Promatrano globalno, unutar europske povijesti tiskarstva riječ je o našem skromnom prinosu temeljem Bosanskog prvotiska i nakladničkoj djelatnosti na polju tiskanja listova/novina, ali za našu kulturu i nacionalnu zajednicu veoma značajnom.

---

[1] Čitalac ove studije može primijetiti kako se za potrebe objašnjenja pojedinih historijskih i geografskih lokaliteta koristi naziv *Bosna*, a ne *Bosna i Hercegovina*. Razlog za to je u povijesnim činjenicama nastanka i korištenja takvog naziva gdje se od afirmiranja države na prostoru današnje Bosne i Hercegovine koristio takav termin (posebno u doba vladavine bana Kulina kada obuhvata Zahumlje/Humsku zemlju – Hum, kao i nezavisne Kraljevine Bosne koja je za vrijeme kralja Tvrtka I bila najmoćnija balkanska država, pa i dalje…). Od pada bosanskog kraljevstva pod Osmanlije 1463. godine imenom *Bosna* obuhvataju se: Bosna u užem smislu, Hercegovina i Novopazarski Sandžak (kao jedinice nekadašnjeg Bosanskog pašaluka). Naziv *Hercegovina* javlja se prvi put, u pismu osmanskoga komandanta Esebega iz Üsküpja / Skopja, 1. februara 1454/858. godine kao termin kojim se tada bliže definira područje Huma, a kojim je svojevremeno upravljao Stjepan Vukčić Kosača, osmanski vazal (titulu hercega uzeo 1448/851. godine). Dakle, naziv *Bosna i Hercegovina* i nije prvobitna i tradicionalna forma naziva prostora o kojima govorimo u navedenom vremenskom periodu. Termin *Bosna i Hercegovina*, više ili manje, je vezan za austrijsku okupaciju, naslijeđe onoga – „Bosnien und Herzegowina".

Zato se, u ovoj studiji, značenje termina *Bosna* odnosi na šire područje koje se nalazio u okviru Banovine i Kraljevine Bosne, kao i nekadašnjeg Bosanskog pašaluka/ejaleta/beglerbegluka ili vilajeta.

Ključne riječi: *Guttenberg, tisak, Goraždanska štamparija, Pečatnja I. K. Soprona, Vilajetska štamparija u Sarajevu, Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini, Tiskara vilajeta hercegovačkog, listovi/novine.*

Abstract

The basic idea of this paper is to point out the importance of the development and history of printing and printing house in Bosnia in the period from 1519 to 1918, as well as the importance of publishing, with emphasis on publishing newspapers from which we receive information about history, culture and events, the time when it was realized. The paper will describe and present the historiographical work of Bosnian printing houses and their representatives, as well as attempts to form and of origin the first printing houses, whose appearance was usually conditioned by their circulation, which could only begin to print after the purchase and use of advanced Guttenberg printing press / machine, other accessories and necessary materials, and permits from the government system in a particular period.

Each printed newspaper has its own history of origin, which determines its time and individual printing houses or places where they were founded, operated and ended their work. Viewed globally, within the European history of printing, this is our modest contribution based on Bosnian first printing and publishing in the field of printing newspapers, but very important for our culture and national community.

Keywords: Guttenberg, press, Goražde Printing House, I. K. Soprona Printing House, Vilayet Printing House in Sarajevo, Catholic Embassy Printing House in Herzegovina, Herzegovinian Provincial Printing House, newspapers.

1. *Kratki pregled tiska do knjigotiska*

Crtarije na zidovima špilja u sjeveroistočnoj Španjolskoj, jugozapadnoj Francuskoj i istočnom Sredozemlju, od kojih su neke nastale i 20.000 godina p.n.e., svojim smislom možda nam i nisu potpuno jasne. Jedino što u vezi s njima možemo sa sigurnošću reći jest to da su ti crteži, pronađeni u nastambama prvih ljudi, najčvršći dokaz da je čovjek oduvijek težio svoju misao zabilježiti i tako zabilježenu sačuvati

od zaborava. Također i potreba za umnožanjem, čuvanjem i razdiobom tekstualnih sadržaja prisutna je od vremena prije naše ere. Najveća potreba za lakšim i bržim načinom umnožavanja u formi knjiga javila se u skriptorijima (prepisivačkim radionicama).

Povijest tiska obilježena je dugim i kratkim periodima razvoja tiskarske opreme i pribora, što je moguće pratiti od 3. st. u Kini kada je započelo korištenje pečatnjaka i reljefnih valjaka modeliranih u glini i vosku, pa do 12. st. kada se koristi umnožavanja tekstualnih sadržaja tehnikom *ksilotopije* – slovni znakovi od drveta se manuelno premazuju bojilom i otiskuju. No tiskarski stroj pomoću kojega je nastao tisak korištenjem pokretnih slovnih znakova i umnožavanje knjiga postupkom otiskivanja na stroju, izumio je Nijemac Johan Guttenberg, zlatar iz Mainza. Bila je to tehnika visokog tiska[2] kojom je 1448. godine otiskao *Pjesmu Posljednjeg suda,* a 1455. godine izdao knjigu danas poznatu kao *Biblija od 42 retka*, *B42*, *Mazarinova Biblija* ili, jednostavno, *Guttenbergova Biblija*. Bilo je to prvo značajno djelo tiskano u zapadnom svijetu pomoću tiskarskog stroja s pokretnim mehanizmom.[3] Važnost Guttenbergova izuma, s obzirom na prethodno korištene ksilografske tehnike tiskanja (drvorez), u korištenju je metalnih i međusobno neovisnih ili mobilnih slovnih znakova koja su omogućivala jednostavniju i bržu izradu novih matrica njihovim preslagivanjem, što je dovelo do tehnike, nešto kasnije nazvane kao *knjigotisak*. Knjigotisak ili *direktna tehnika tiska*, podrazumijevala je da su pri otiskivanju prethodno ručno složene tiskovne forme i tiskovne podloge u direktnom kontaktu.[4] Poslije su uvedene mnogobrojne tehnološke inovacije usmjerene povećavanju brzine, kvalitete i efikasnosti tiskarskoga stroja.

2. *Prvo umnožavanje tiskarskom prešom u Bosni*

Vještina direktne tehnike tiska i tiskarstva prodrla je u Europu tek sredinom 15. stoljeća, što je označilo novu epohu razvoja i napretka ljudskog društva i donijelo

---

2 Karakteristika visokog tiska je u tome što se tiskovni elementi nalaze iznad osnovne tiskovne ravnine, dok se slobodne površine nalaze u osnovnoj ravnini tiskovne forme. Kod tadašnjih preša i stoljećima kasnije bojilo se na izbočene dijelove tiskovne forme nanosilo tamponima.

3 Gutenberg je otisnuo *Bibliju* u nakladi od 100 do 200 primjeraka, a forma knjige koja je tako tiskana na taj način naziva se *inkunabula*. Knjiga je napisana na latinskom i verzija je Vulgate (prijevod Biblije sv. Jeronima). Do danas je sačuvano 48 kopija.

4 Prva tiskarska preša koristila je tehniku tiska kasnije nazvanu *knjigotisak*, a koristila je princip rada ploča o ploču. Na jednakom principu radile su mnogo kasnije i preše koje su korištene na teritoriji Bosne, a korištene su od 15. do pred kraj 20. st.

duhovni preporod čovječanstva. Bosna je svoju prvu tiskarnicu dobila 1519. godine u osmanskom Hercegovačkom sandžaku, skoro u isto vrijeme kada su profunkcionirale tiskarnice u Turskoj, Rumunjskoj i Grčkoj, a prije Rusije, Indije, Japana, SAD-a...[5] Ustrojena je u Donjoj Sopotnici kod Goražda, uz crkvu, inače zadužbinu Hercega Stjepana "poveljenijem" Božidara Ljubovića Goraždanina i poznata je pod nazivom *Goraždanska štamparija*. Naime, prije uspostavljanja ove tiskarne Božidar Ljubović – Goraždanin iz Mileševa kod Prijepolja je poslao dva svoja sina (da li rođena ili duhovna), braću Teodora i Đurđa Lukića, u Mletke da tamo izuče tipografski zanat i nabave sve što je potrebno za njegovu tiskarnicu. Ljubovićevim preseljenjem u Goražde, tiskarska oprema je dopremljena u Sopotnicu (Kopači kod Goražda) i u njoj su otiskane, po nekim izvorima, dvije knjige[6], a, po drugima, četiri crkvene knjige[7]. Prestala je s radom već nakon dvije godine ili 1523. godine, te bila premještena u Trgovište (današnja Rumunija)[8] i narednih 335 godina u Bosni nije primjenjivano umnožavanje tiskarskom prešom.

Ova tiskarna, kao i mnoge iz tog vremna je rabila modificiranu Guttenbergovu prešu proizvedenu u Italiji, gdje su se koristili pokretni tiskarski slovni znaci – tipografski princip. Nova tehnološka varijanta tiska je donijela ujednačavanje slovnih znakova, njihovu tipsku i različitost u veličini, a u čijem se oblikovanju više nije težilo toliko ljepoti i ukrašavanju kao na rukopisinim formama koliko optičkoj čitljivosti i razumljivosti, te na dugoročnoj standardizaciji ne samo slovnih znakova nego i tekstova i tekstualnih varijanti te i samog jezika.

Tiskovna forma se slagala ručno od pojedinačnih znakova, a nakon otiskivanja se razlagala, pa su se slovni znaci mogli koristiti za slaganje novog tekstualnog sadržaja koji se želio otisnuti. Po vrsti je to bila zaklopna preša/stroj kod kojega se tiskovna podloga polijegala na fiksnu podlogu između prethodno određenih oznaka, graničnika, a zatim se zaklopni dio preše na kojem je bila fiksirana tiskovna forma, nakon što je bila premazana uljenom tiskarskom bojom, pritiskala na podlogu.

---

5 Podaci dati prema istraživanju Helmuta Pressera, direktora Weltmuseum der Druckkunst i profesora na Johannes Gutenberg Sveučilištu u Mainzu.
Helmut Presser, *Habent sua fata libelli : Bücher haben ihre Schicksale*. Mainz: Schriften des Gutenberg-Museums, 1967.

6 Mitar Papić, *Tragom kulturnog nasljeđa*. "Svjetlost". Sarajevo : Svjetlost, 1976.

7 Minka Memija, *Bosanski vjesnici - Počeci štampe kod bosanskih muslimana*, Sarajevo : El-Kalem, 1996.

8 Todor Kruševac, *Počeci štamparsko-izdavačkog rada u Bosni*. Sarajevo : Pregled, II/1947. Po tvrdnji Radoslava Grujića tiskarna je prenešena u Rumuniju oko 1544. godine. Vidi: Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951*. Sarajevo : Svjetlost, 1952., str. 8.

Pomoću pokretne ručke dozirao se potrebni pritisak da se nanešena boja prenese na papir. Ton osnovne boje je bio crn, za što je korišten ugljeni prah kao pigment. Tisak teksta na listu papira nije značio i završetak rada na otisku. Na pojedinim izdanjima ostavljani su prazni dijelovi ne otisnutih redaka između poglavlja za rubrikaciju i iluminaciju. Rubrikacija teksta značila je naknadno dodavanje teksta najčešće jednog, rijetko i nekoliko redaka tekstualnog sadržaja otisnutog ili rukom upisanog crvenom bojom sa svrhom naglašavanja novog poglavlja. Povrh rubrikacija početni slovni znaci svakog poglavlja bili su dodatno oslikani i urešeni, a nazivani se *iluminacijama*. Iluminacije su rađene isključivo ručno, a korištene su razne boje, čak i zlatna. Uvez knjiga izrađivao se od debljeg papira (kartonska ljepenka), a kod ekspluzivnijih izdanja i od kože, ručno, šivanjem.

Unutar ove tiskarnice korištene su boje i ručno pravljeni papiri dobavljani iz Italije. Papir je dobijan obradom maceriranih lanenih i konopljinih krpa, njihovim mljevanjem u mlinovima, zatim uranjanjem kalupa u vodenu suspenziju papirnih vlakana i dobijanjem tankog sloja međusobno isprepletenih vlakana na filcu, zatim uklanjanju filca i prešanju, kojim bi bio odstranjen ostatak vode iz papira. Listovi su potom prenošeni na završno sušenje na zraku. Završni korak u proizvodnji papira bilo je premazivanje listova keljivom (škrobno lijepilo) i njihovo poliranje, čime je papir postao pogodan za tisak.

3. '*Želje i molbe' za osnivanje tiskarnice*

Kako navodi Hamdija Kreševljaković, upravo u onom, nešto većem od tri stoljetnog vremenskog vakuma, definiranom nepostojanjem umnožavanja tiskarskom prešom, intenziviran je angažman bosanskih fratara, "što ga izazva prijeka potreba" za takvom nužnošću. Dalje navodi: ..."Kao da su upili u dušu i srce svu žarku i anđeosku ljubav svoga duhovnog oca, bosanski fratri stoljećima rade u svome narodu, u najtežim časovima tješe ga i brane od zla; oni su otac i majka svojoj pastvi, brat i prijatelj, lječnik i učitelj. – Silni ratovi i različite seobe, haranje kuge, česta nerodica i glad, a i mnoge druge muke i nevolje stjeraše jadni narod u poludivlje stanje, pa kad još uza sve te crne jade zaprijeti i pogibao od nove vjere Luterove, latiše se fratri bosanski mučna posla, da pored žive riječi i perom i knjigom odbiju tu novu nauku, koja je dolazila iz Hrvatske, pa da svoje vjernike očuvaju u vjeri pradjedovskoj, koja im je uz jezik bila gotovo jedina baština. I tako u danima opće tmine i mraka jedini fratar nosi

luču svjetla i nauke; u malenoj mračnoj sobi trošna manastira lomi se i previja, da narodu svome nađe duševne hrane, da ga očuva od zabluda i izvede na putove spasenja."[9]

Poznate su činjenice kako su tadašnji bosanski pisci dva i pol stoljeća svoja djela nosili u inozemstvo, da se tiskaju, a onda potajno unosili u Bosnu, "da se njima koriste braća i narod".

Ideja o pokretanju prvog bosanskog lista javila se tek oko 1840. godine kada je bosanski franjevac Ivan Frano Jukić [10] sa fra Bonom Perišićem pokušao osnovati književno društvo *Kolo Bosansko* i izdati časopis *Pčela*. Bosanski publicista, čovjek širokih pogleda i slobodna duha, istrajan u rodoljubivim nastojanjima da aktivira dodatne resurse za prosvjećivanje naroda, svoju djelatnost nije ograničavao samo na opismenjavanje, prosvjetiteljstvo i književnost. Za svoje doba, stjecajem okolnosti, bio je jedan od prvih domaćih aktivista koji je shvatio da tiskana riječ najbolje može biti u službi ostvarenja narodnih težnji za napretkom.

Njegova naknadna inicijativa 1846/47. godine za formiranje bosanskog književnog društva pod istim, već pomenutim imenom s nakladom vlastitog časopisa, sada *Svetogled bosanski,* predstavljala je ponovni pokušaj da se važna zbivanja na prosvjetno-kulturnom planu iz naprednijih krajeva prenesu na bosansko tlo. U službi prosvjetiteljstva, ova akcija odražavala je težnje dvaju pokreta: preporodnih ideja Ilirskog pokreta i Vukove borbe za narodni jezik i novi pravopis.[11] Oba ova pokreta u Jukiću i njegovim istomišljenicima našla su oduševljene pobornike. Do osnutka književnog društva nije došlo, jer *'definitarij' ne htjede potvrditi predočena pravila*.

Međutim, pored ideje o osnovanju književnog društva i naklade časopisa ostalo je otvoreno pitanje umnožavanja tiskarskom prešom na teritoriji Bosne, što je potaklo Ivana Franju Jukića da se ozbiljno bavi i tom problematikom. Naime, on je 6.10.1847. godine poslao Franu Glavanovića iz Fojnice u Zagreb da izuči tiskarski zanat u *Gajevoj tiskarnici*, uz pomoć i preporuku njegovog bližek rođaka Ante Kaića[12], već zaposlenog u istoj tiskari. U dopisu Kaiću ističe zašto šalje Glavanovića,

---

9 Hamdija Kreševljaković, *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1919/20 (?)., str. 5.

10 Ivan Frano Jukić rođen je 1818. godine u Banjoj Luci u zanatlijskoj porodici. Primljen je 1832. godine radi učenja u fojnički manastir, odatle je poslan u više gimnazijske razrede u Zagreb 1835. godine. Teologiju je od 1837. učio u Vesprimu u Ugarskoj, a od kraja 1840. godine u Fojnici se bavi sakupljanjem narodnih umotvorina i naučno-publicističkim radom.

11 T. K., n. dj., str. 16.

12 Ante Kaić bio je rodom iz Bane Luke, a od 1844. godine učio je tipografski zanat u Gajevoj tiskari.

pa kaže: ...“jer će nam s vremenom sličnih ljudi trebovati – buduć da ćemo mi nastojati kupiti tiskarnicu, dok se još malo smirimo”[13].

Dolaskom carskog seraskera (vrhovni zapovjednik vojske u Osmanskom Carstvu) Omer-paše Latasa u Bosnu, Jukić je bio uvjeren da su za ponovno pokretanje tiska napokon nastala povoljna vremena. Najvjerovatnije, tim povodom ispisao je “Molbe i želje” kršćana u Bosni, te ih predao 1.05.1850. godine “Njegovu veličanstvu sretno vladajućem sultanu Abdul Medžidu”. U četrnaest točki je tražio da se o “zemaljskom trošku zavede tiskara u Bosni”[14], a u objašnjenju je naveo: ...“Da je potrebita tiskarnica svakom narodu, od toga netreba ni sumnjati, ako hoće upraviteljstvo da napredujemo”.[15] Nažalost, njegove molbe i želje nisu bile uslišene. Tri godine kasnije, 20.07.1853., u ime redodržavništva bosanskih franjevaca, tadašnji provincijal fra Andrija Kujundžić je preko bosanskog *valije*/povjerenika Huršid-paše zatražilo od Visoke Porte u Carigradu da se oformi “mala tiskarnica”[16] u “jeziku bosniačkom”[17]. Iako je molba bila sastavljena prema strogim željama i težnjama Porte, nažalost niti ona nije uslišena, najvjerovatnije zbog prećih poslova koje je Porta imala – Osmansko Carstvo je ratovalo s Rusijom, a kod Sinope je izgubilo pomorsku flotu.

Ipak, nakon višegodišnjih priprema objavljen je časopis *Bosanski prijatelj*, u drugoj polovini 1850. godine, na 137 stranica, koji se smatra *prvim bosanskim listom* jer, iako tiskan u Zagrebu, njegov urednik Ivan Frano Jukić i suradnici bili su iz reda bosanskih franjevaca a i sve teme lista gotovo su se isključivo odnosile na Bosnu, njene ljude i događaje. Uz naslov je bilo naznačeno da je to “časopis saderžavajući potrebite koristne i zabavne stvari”[18].

Hamdija Kreševljaković je zapiso kako je izlaskom prvog broja časopisa *Bosanski prijatelj* ..”Jukić izašao pred učeni svijet i mili svoj rod, pozivajući u kolo bratsko sve domorodne Bošnjake, da mu u ovom narodnom poslu budu od pomoći.

---

13 T. Alaupović, *Ivan Franjo Jukić (1818-1857.)*. Sarajevo : Zemaljska štamparija, 1907., str. 63.

14 Slavoljub Bošnjak, (Jukićev pseudonim), *Zemljopis i povijesnica Bosne*. Zagreb : Brzotisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1851., str. 157.

15 *Ibid*., str. 162.

16 I. Strukić, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*. Sarajevo, 1899., str. 122.

17 Huršid-paša, kojem nije nimalo smetala ta lojalna *molba*, je preko francuskog konzula Edwarda Wietta, poslao redodržavništvu u Kreševo dodatni zahtjev koji se odnosio na “dopunu naziva jezika” na kojem će se tiskati, a prije slanja u Carigrad.
Ibid., str. 122.

18 *Bosanski prijatelj* : *časopis saderžavajući potrebite koristne i zabavne stvari*. Svezak I, Zagreb : Brzotisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1850.

Ostalu pak braću slavensku uljudno poziva, da mu ovaj narodni pothvat pomognu. ... Za se ne traži koristi već za narod, a želja mu je jedina: Bošnjake od sna nemarnosti probuditi i protucnuti da se osvijeste.”.[19]

Ukupno su objavljena četiri broja *Bosanskog prijatelja*. Drugi broj 1851. godine na 199 stranica. Treće izdanje pojavilo se deset godina kasnije, 1861., a četvrto 1870. godine. Prva tri broja uredio je Jukić, a izšao je troškom Ljudevita Gaja i bio je posvećen Josipu Jurju Strossmayeru. Treća sveska je izašla na 208 stranica troškom Matice Ilirske, a predgovor je napisao i rukopis korigirao Matičin tajnik Janko Jurković. Četvrtu svesku uredio je fra Antun Knežević na 192 stranice, Jukićev učenik iz pučke škole u Varcar-Vakufu.

Nakon potpisanog mira u Parizu, 1856. godine sultan Abdul-Medžid I objelodanio je *hatihumàjūn*/sultanova svečana povelja (ferman) kojim se u pravima izjednačuju kršćani i muslimani u Osmanskom Carstvu. Po mišljenju Kreševljakovića, tom poveljom su se “nastojale zadovoljiti želje i molbe bosanskih kršćana iz 1850. godine”[20], te kako bi eventualno Ante Kaić došao iz Zagreba u Sarajevo i preuzeo osnivanje tiskare i tiskanje novina. U jednom od poslednjih Jukićevih dopisa fra Grgi Martiću 25.03.1857. godine saznajemo: “Nadam se, da će tamo oko Uskrsa prispiti moj rođak Anto Kaić iz Zagreba ujime tiskarnice, molim te budi mu na ruci nećemoli i mi tu sreću doživiti, da imademo bosansku tiskarnicu”.[21] Nažalost, i ova nada je neugodno iznenadila bosanske fratre. Ante Kaić je krajem travnja došao u Sarajevo, ali njegova tiskarnica nikada nije proradila.

Da su se bosanski kršćani i nadalje nadali osnivanju tiskarnice svjedoči i objavljeni dopis u *Katoličkom Listu* iz 1858. godine, u kome se apostrofira nestašica i nepraktičnost knjiga koje se koriste na teritoriji Bosne, te se spominje “da neki rodoljubi rade na osnivanju tiskarnice, kako bi se to zlo uklonilo” [22].

---

[19] Hamdija Kreševljaković, *Novinarstvo u Herceg-Bosni prije okupacije.* Dostupno na: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinarstvo-u-herceg-bosni-prije-okupacije (pristupljeno 11.06.2022).

[20] H. K., *Štamparije u Bosni...*, str. 10.
Čini se potrebnim naglasiti kako se i fra Rafo Barišić bavio mišlju osnivanja tiskare u Mostaru. Nažalost, smrt ga je poremetila u tom naumu (14.08.1863.). Istu ideju imeo je i fra Ante Kraljević, biskup hercegovački, koji se u dopisu od 16.11.1868. izjasnio da ...“bih htio ovdi uvest Tipografiu”.

[21] J. Markušić, i B. Škarica, *Život i rad Ivana Frane Jukića : na temelju rukopisa o. Augustina Ćorića*. Sarajevo : Vogler, 1908., str. 117.

[22] *Zagrebački Katolički List : crkveno-bogoslovni-časopis*. Zagreb : Tiskom Dragutina Albrechta, 1858., br. 26., str. 108.

4. *Pečatnja I. K. Soprona i Vilajetska štamparija u Sarajevu*

Već smo vidjeli, da u odnosu prema zapadnoeuropskim zemljama aktivnije tiskarstvo u Bosni relativno je kasnijeg datuma. Naime, jedan od razloga je što se na ovaj vid komunikacije u specifičnim uvjetima Osmanskog Carstva moglo početi uopće misliti poslije presudnog pomaka učinjenog 1865., carskim fermanom o *Ustavnom zakonu za Vilajet bosanski*[23], koji je izričito obavezivao vilajetsku vlast da u Bosni otvori tiskaru i pokrenu zvanične, službene novine.

Za bosanskog vezira je 1861. godine postavljen Osman Šerif Topal-paša, obrazovan i energičan čovjek, koji je brzo provodio reforme, kako u upravi i privredi Vilajeta bosanskog, tako i na kulturno-prosvjetnom polju.[24] Budući da je Ante Kaić otišao iz Sarajeva, a Frano Glavanović ostao u Zagrebu, u Bosni niko nije imao iskustva sa tehnikom tiska, Osman-paša je angažirao zemunskog tipografa, porijeklom Njemca Ignaza K. Sopprona da u Sarajevu formira tiskaru i pripremi sve uvjete za pokretanje zvaničnih vilajetskih/pokrajinskih novina.[25]

Koncem 1865. i u proljeće 1866. godine, Sopron je nabavio potrebne tiskarske strojeve, više setova raznih slovnih znakova (latinična, ćirilična, hebrejska i grčka), a iz Beograda je doputovao Ilija Tomić, slovoslagar za narodni jezik. Posredstvom Osman-paše, slovni znakovi za staro turski/osmanski jezik[26] su donešeni iz Carigrada, a za njegovo slaganje je bio zadužen slagar Kadri-efendija. Ovim su bili ispunjeni svi uvjeti za tisak službenih novina, organa vlade Bosanskog vilajeta.
Vilajetska/pokrajinska uprava je ustupila prostorije za tiskaru u Dugom sokaku, na lijevoj obali rijeke Miljacke u Sarajevu. Ona je počela raditi 7.04.1866. godine pod imenom *Sopronova pečatnja*, a toga dana je izišao i prvi broj prvih bosanskih novina, sedmičnik *Bosanski vjestnik* koji je izlazio svakog četvrtka na osam strana do ožujka 1867. godine.[27]

---

[23] Prijepis prvog modernog bosanskog ustava objavljen je u listu *Bosanski vjetsnik* u nastavcima od četvrtog do desetog broja 1866. godine.

[24] H. K., *Štamparije u Bosni* ... // "Građa za povijest književnosti Hrvatske", sv. 9. - Zagreb: JAZU, 1920, str. 1-41.

[25] *Ibid*., str. 13. Vidi i: Minka Memija, *Bosanski vjesnici : počeci štampe kod bosanskih Muslimana*. - Sarajevo: El-Kalem, 1996.

[26] *Osmanski jezik* je jezik Osmanskog carstva, predstavljao je mješavinu arapskog, persijskog i turskog, a bio je pisan arapskim pismom.

[27] H. K., *Štamparije u Bosni* ..., str. 13. Vidi i: Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini*. – Sarajevo : Veselin Masleša, 1952.

Prvi broj zvaničnog vilajetskog lista "za vilajetske poslove, vjesti i javne koristi" je, pod imenom *Bosna*, izišao poslije *Bosanskog vjestnika* 16./28. svibanja 1866., zbog kašnjenja dopreme slovnih znakova za osmanski/staro turski jezik iz Carigrada. Izlazio je jedanput sedmično, ponedeljkom, neprekidno do 26. juli/7. kolovoz 1878. godine.[28] Vilajetski list je bio datiran po novom julijanskom i starom gregorijanskom kalendaru, a označavao je i hidžretsku kalendarsku godinu. *Bosna* je imala zadatak da "poučava narod, da ga uputi k napredovanju i da ga posavjetuje u podaničkim dužnostima njihovim"[29], kako stoji u nepotpisanom uvodniku prvog broja. Izlazila je dvojezično, na narodnom jeziku, ćirilicom, nešto brojeva je tiskano i latinicom (dvije vanjske strane), te isti sadržaj na osmansko/staro turskom (dvije unutrašnje strane). Na kraju je nosila oznaku *Sopronova pečatnja u Sarajevu*, a kasnije (od broja 25, 31. listopad /12. studeni 1866.) nosila je znak *Vilajetska pečatnja* (povremeno *štamparija u Sarajevu*).[30] Od 1867. godine promijenjena je glava lista i od tada je to: *List za vilajetske poslove, vijesti i javne koristi,* a 1877. godine tiskarnica, gdje je tiskan ovaj list, je preseljena u prizemlje zgrade Konaka u Sarajevu. U posljednjoj godini izlaženja *Bosna* postaje poluzvanični vilajetski list.

Nažalost, ova tiskara pod novim imenom nije imala direktore koji su bili znalci iz oblasti umnožavanja tiskarskom prešom. Sve do smrti jednog od njenih direktora, izvjesnog Kurtčehajića 1872. godine, koji je, kao i oni prije njega obavljao datu dužnost samo da bi uz svoju plaću dobio još 2000 groša mjesečno, te se ubrajao u činovnike, tiskara je počela propadati. Dolaskom Austro-ugarske vojske u Sarajevo, izvršena je predaja sa kompletnim inventarom 23.08.1878., a tiskara je nastavila svoj rad pod imenom *Cesarsko i kraljevska Vladina tiskara*, a 1879. mijenja ime u *Zemaljska tiskara* da bi se 1885. njeno ime opet promijenilo u *Zemaljska štamparija.* Tada je i dislocirana u podrumske i prostorije u prizemlju u zgradi Zemaljske vlade. Zatim je 1889. godine bila preseljena u adaptiranu zgradu bivše Vojne škole - *Mektebi idadije*, a 1895. godine na trinaest godišnji boravak u jednom prizemnom objektu i barakama na uglu današnjih ulica Mis Irbine i La Benevolencije. Tek nakon 43 godine postojanja ove tiskarnice, tadašnja *Zemaljska štamparija* je useljena u

---

28 H. K., *Štamparije u Bosni*..., str. 17. Vidi i: Osman Asaf Sokolović, *Pregled štampanih djela muslimana Bosne i Hercegovine na srpsko-hrvatskom jeziku od 1878. do 1948. godine*. *Novine i časopisi u vremenu od 1878. do 1948*. Sarajevo : Sarajevski grafički zavod, 1959.

29 List *Bosna* od 16/28. maja 1866. godine, str. 1.

30 Već u septembru 1866. godine je Nijemac Sopron prodao tiskaru vilajetskoj upravi. Bila je to prva državna javna tiskara u Bosni.

namjenski sagrađen objekat na Obali, prednjom fasadom okrenuta prema rijeci Miljacki u Sarajevu. U tom momentu bila je to savršeno organizirana i opremljena tiskarnica.

Na prvom spratu su bile smještene dvije dvorane sa 90 slovoslagarskih mjesta, posebno odjeljenje za arapske slovne znakove, izolirano/povjerljivo odjeljenje i praonica. Strojarnica i slovoslagarska hala bile su povezane sa strojem kojim su se podizale i spuštale tiskovne forme.

U mezaninu se nalazila stereotipija (postupak umnožavanja tiskovnih formi za visoki tisak, napose za knjigotisak) sa instaliranim ventilacijskim sustavom za pročišćavanje zraka, stovarište za stereotipne ploče, tiskarsku boju, tri priručna knjigovezačka skladišta, prostorija za litografiju...

Osam brzotisnih strojeva bili su smješteni u dvorani prizemlja, od kojih su četiri bila opskrbljena sa automatskim ulagačima papira, knjigoveznica sa sedam strojeva i električnim aparatom za pripremu ljepila i škroba, stovarište papira, ekspedicija, te praonica sa toplom i hladnom vodom.

Unutar tiskarnice postojala je telefonska veza direktora sa strojarnicom i knjigoveznicom. Osim toga, ured voditelja odjela korektora bio je povezan unutarnjom fizičkom vezom posredstvom razvedenih metalnih cijevi i trubom za govor sa strojarnicom i slovoslagarskom halom. Sve radne prostorije su bile prozračne, osvijetljene dnevnim svjetlom i električnom rasvjetom.

U tiskarnici je 1910. godine, pored ravnatelja, njegovog zamjenika, računovođe, upravitelja, korektora, knjigovezačkog djelovođe i glavnog majstora strojeva još bio zaposlen dvadeset u jedan slovoslagar, tri majstora strojeva zaduženih za tisak, jedan korektor, jedan stereotiper, deset knjigovezaca, tri šegrta (na odjelima slovoslaganja, održavanja strojeva i uvezivanja knjiga), šest ulagača papira, jedan manipulant papira, jedan ekspediter, devet pomoćnih radnika i jedan domar.

Za potrebe ove tiskarnice slovni znakovi su nabavljani iz *Dvorske slovoljevaonice Poppelbaum* u Beču, a papir iz *Fabrike papira Musila* iz Zenice[31] u vlasništvu Eduarda Musila von Mollenbruca. Obzirom da su tiskarnice tražile i one vrste papira, koje nije proizvodila ova tvornica, on je nabavljan širom tadašnje Monarhije.

Nakon 1918. godine, to je postala *Državna štamparija*.

---

31 Sava, *Nova zgrada Zemaljske štamparije u Sarajevu*. Sarajevski list, god. 32, br. 10 od 24./11. januara 1909., str. 1-2.

5. *Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini – Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina*

Zahvaljujući carskom fermanu o uspostavi reforme u obrazovanju i ustroju tiskarstva, fra (don) Frano Milićević, hrvatski narodni preporoditelj, ulaskom u tajne tipografskog zanata u *Artalinoj tiskari* u Zadru, te opremanjem tiskarskih strojeva u rujnu 1872. godine je pokrenuo franjevačku tiskaru u Vukodolu – pored biskupske rezidencije, u prostorijama Pučke učione. Pripomoć Marka Šušelja u radu tiskarnice bila je od izuzetnog značaja, jer je on 1871. godine već bio izučio tipografski zanat u *Pretnerovoj tiskari* u Dubrovniku. U 1873. godini Milićević je angažirao i tipografa Santa Skamperlea iz Trsta, a nešto kasnije bio je angažiran i tipograf Josip Depolo, dok je kao naučnik/šegrt bio mostarac Ivan Šimunović.

U Češkoj, kod firme *Gottleb Hase* u Pragu, je 20.02.1872. godine poručio slovne znakove različitih veličina i odgovarajući tiskarski pribor. Iz Trsta 7.11.1873. godine je naručen veći ručni stroj za tisak i nešto kasnije (11.07.1874. i 11.06.1875.) novi setovi slovnih znalova i drugih potrebština.[32] Godinu dana nakon toga knjige su izlazile s oznakom tiskare *Tiskom Poslanstva katoličkog*. Poslije toga (1876.), zbog nekih nesporazuma između biskupa Kraljevića i Milićevića izvršena je dioba tiskarnice na dva dijela: tri četvrtine pripale su fra Frani Milićeviću, a jedna četvrtina biskupskom ordinarijatu[33]. Milićević je svoj dio tiskare preselio iz Vukodola u Zahum kod svoje sestre Marije, udate Naletić, a tiskarnicom je upravljao njegov brat Šimun.

Kako je s pozivom redovnika bilo nespojivo posjedovanje tiskarskog obrta, on je od Svete Stolice zatražio dozvolu za privremeno istupanje iz reda (prijelaz među svjetovni kler), kako bi kao svjetovni svećenik mogao imati tiskarnicu u svom posjedu.[34] Takva njegova želja je i prihvaćena u formi *ad tempus* pa je mogao

---

32 H. K., *Štamparije u Bosni* ..., str. 21.

33 Povodom diobe tiskarnice Frano Miličević je ostavio zapisano: "Prvi tiskarski rad nije se nekim svidio, a za njim se povede i pok. biskup Kraljević, pa čitavo poduzeće pade na moja leđa. ...Koliko sam imao truda i poteškoća, najbolje sam znadem, ali nisam se dao smesti, pa makar često oskudievao i žrtvovao štogod mogao".
Dr. Ivan Šarić, *Vrhbosna,* XVII, godina 1903., str. 73.

34 Franjo Miličević je za taj obrt izdvojio 2.000 forinti, "nešto dijelom iz vlastitih ušteda a dijelom iz pomoći braće i sestre", a pomogli su mu materijalno još i biskup Kraljević i austrougarski konzul Pavao Relja. Na zauzimanje austrijskog poslanstva u Carigradu, dobijena je dozvola za rad i skinuta zabrana u svibnju 1873. godine.
Dostupno na: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/prvi-novinari-i-publicisti-u-bih-ii (pristupljeno 10.06.2022.) Vidi i: Leo Petrović, *Prva hrvatska tiskara u BiH*, u: *Hrvatski narodni kalendar za 1938. godinu*, Napredak, god. 28, Sarajevo, 1938., str. 57-70.

nastaviti rad na izdanjima koja su bila izrađena *Tiskom franjevačkim* (od kraja 1876. do 1877.).

U razdoblju od 1873. do 1876. objavljeno je oko trideset knjiga, a nakon toga tiskara je često mijenjala svoj naziv *(Franjevačka pečatnica, Tiskara fra Frane Milićevića, Tiskara don Frane Milićevića, Brzotisak don Frane Milićevića, Tiskara 'Glas Hercegovca'*). Osim izdanja knjiga, udžbenika, priručnika i kalendara Frano Milićević pokrenuo je u Mostaru 1883. nedjeljni list *Hercegovački bosiljak*, *list zabavni, za pouk i književnost,* a dvije godine kasnije umjesto preimenovanog u *Novi hercegovački bosiljak* dešava se promjena smjera i imena listu u *Glas Hercegovca.* Orijentacija ovoga lista biva usmjerena na buđenje svijesti i podizanje duhovnosti, izlazeći subotom, jedanput sedmično do srpnja 1896. godine. Te godine tiskarnicu je preuzeo Nedeljko Radičić, koja je bila registrirana pod njegovim imenom *Tiskara Nedeljka Radičića*. Novine što ih je Milićević objavljivao[35] imale su nemjerljivo značenje za kulturni, društveni, politički i gospodarski život na prostoru Hercegovine.

Zauzimanjem njegovog sinovca Ivana Aziza Milićevića, fra Radoslava Glavaša, Ante Jukića, Stjepka Ilića i druge mostarske inteligencije djelo fra Frane Milićevića je nastavilo sa radom kao *Hrvatska dioničarska tiskara* u Mostaru 1898. godine. Sinovac Ivan pokrenuo je i pravaški list *Osvit* u Mostaru, čiji je bio urednik. Osim ovog lista u tiskari su tiskani i *Kršćanska obitelj, Radnika odbrana, Hrvatska obrana, Biser...*

Međutim, 1910. godine tiskara je otišla pod stečaj, našto su dioničari zaključili da likvidiraju poduzeće. Franjevačka provincija je postepenom kupnjom došla u posjed tiskare, a u siječnju 1917. je sa likvidatorima sklopila nagodbu i preuzela obrtnicu i tiskaru u svoju upravu. Tiskara je nastavila rad pod imenom *Hrvatska Tiskara F. P.*

6. *Tiskara vilajeta hercegovačkog*

Dio Vilajetske štamparije u Sarajevu prenesen je u Mostar 1876. godine (prizemlje bivših saraja Alipaše Rizvanbegovića na Suhodolini) i tu je započela sa radom *Tiskara vilajeta hercegovačkog*, u kojoj se uskoro počinje tiskati list *Neretva*, zvanični organ hercegovačkog vilajeta. Prvi broj izašao je 6. safera 1293., 19.

---

35 U jednom periodu zajedno sa Milićevićem bio je i urednik Nedeljko Radičić, koji je poslije 1896. godine i sam uređivao *Glas Hercegovca*.

februara 1876., 2. ožujka 1876. (ovako su stajali datumi triju kalendara). Ispred natpisa, u dva stupca oko datuma stajalo je i ovo: „Ovaj list izlaziće jedanput u nedjelji dana. Cjena je ovom listu: za godinu dana 50 gr., za 6 mjeseci 30 gr. Pojedini brojevi mogu se dobiti svaki za 30 para. Predbrojine izvan Mostara imaju još i poštarinu platiti. Pretplata se prima u štampariji ovog vilajeta. Dopisi, odnoseći se na nauku i umjetnost rado će se u ovom listu štampati"[36].

List *Bosna* od 13. ožujka 1876. objavila je, kako je u Mostaru počeo izlaziti službeni list *Neretva* i prenijela uvodni članak.[37] *Neretva* je po sadržaju bila slična *Bosni*. Donosila je službene vijesti, zakone i naredbe, službene brzojave, ratne izvještaje domaće vijesti... u tiražu od 300 primjeraka, dok se tiraž Bosne kretao između 1.300 do 1.500 primjeraka po jednom tiražu.

Glavni urednik mostarske *Neretve* i direktor Vilajetske kancelarije je bio Mehmed Hulusi, slovoslagari u tiskarnici su bili Ivan Šimunović i Marko Šušelj, kasnije imenovan za ekonoma. Međutim, početkom iduće godine (1877.) ukida se hercegovački vilajet - ponovo je priključen Bosni[38], a oprema tiskare je vraćena Vilajetskoj štampariji u Sarajevo. U vrijeme austrougarske okupacije, Mehmed Hulusi je preuzeo uredničku odgovornost u prorežimskim listovima na osmanskom/staro turskom jeziku *Vatan* i *Rehbar*.

Poslednji trideset i osmi broj *Neretve* izašao je 16.12.1876. godine, a interesantan je podatak da nije tiskana niti jedna knjiga.

Umjesto zaključka

Od 1519. do 1918. godine u Bosni je djelovalo više tiskarnica: *Goraždanska štamparija* Božidara Ljubovića Goraždanina, *Pečatnja I. K. Soprona* u Sarajevu, *Vilajetska štamparija* u Sarajevu, kasnije *Cesarsko i kraljevska Vladina tiskara*, odnosno *Zemaljska tiskara/Zemaljska štamparija*, *Tiskara katoličkog poslanstva u Hercegovini – Typographia Missionis Catholicae in Hercegovina* u Mostaru, a zatim u Vukodolu – Zahum, koja je u više navrata mijenjala svoj naziv (*Franjevačka tiskara, Franjevačka pečatnica, Tiskara fra Frane Milićevića, Tiskara don Frane Milićevića, Brzotisak don Frane Milićevića, Tiskara 'Glas Hercegovca'*), *Hrvatska*

---

36 H. K., *Štamparije u Bosn*..., str. 23.

37 *Ibid*.

38 List *Bosna* od 21. sječnja 1877. godine prenio je naredbu Porte o ukidanju ovog vilajeta.

dioničarska tiskara, *Hrvatska Tiskara F. P.*, te *Tiskara vilajeta hercegovačkog* u Mostaru. U ovim tiskarnicama, pored izdanja knjiga, udžbenika, priručnika i kalendara, tiskani su tjednik *Bosanski vjestnik*, zvanični vilajetski list pod imenom *Bosna*, književno-politički i poluzvanični list *Sarajevski cvjetnik – Gülşeni Saray*, vilajetski list *Neretva*, *Obzor*, politički list *Osvit*, *Kršćanska obitelj, Radnika odbrana, Hrvatska obrana, Biser, Narodni list*, zvanični list pod imenom *Bosansko-hercegovačke novine*, *Policajni list*, *Službeni list* Direkcije policije u Sarajevu, *Školski vjesnik*, pedagoški časopis, a na osmanskom/staro turskom jeziku, arebicom, štampani su listovi *Vatan* i *Rehber* te godišnjak koji je izlazio pod nazivom *Bosna ve Hersek Vilayet-i salnamesi (Pokrajinski godišnjak Bosne i Hercegovine)*, *Sarajevski list*, *Večernji sarajevski list*... Moguće je kazati kako su tiskare imale veoma buran žvot, te kako su neke od njih često mijenjale vlasnike i nazive. Tiskarnice su s početka predstavljale skromne obrte sa najnužnijim inventarom i minimalnim brojem uposlenih, dok su se vremenom transformirale u poduzeća s novim strojevima i suvremenim uređajima sa većim brojem uposlenih specijaliziranih za određene oblasti u tiskarstvu i nakladništvu listova/novina.

Što se tiče tiraža listova, nažalost ne postoje potrebni podatci, ali zasigurno se kretao do skromnijih 300 do 3.000 primjeraka (*Sarajevski cvjetnik*). Broj primjeraka bio je uvjetovan cijenom papira i brojem zainteresiranih za kupnju, a kod vilajetskih službenih listova i njihovom razmjenom između Sarajeva i Carigrada. Činjenica je da tisak nije samo omogućio da listovi/novine dođu do svakog zainteresiranog čitatelja, već je pokrenuo lavinu skribomanije koja je dovela čovječanstvo u novo doba – doba dostupne riječi.

Bibliografija

- Arhivska građa u Arhivu Bosne i Hercegovine (za spomenuti period)
- *Bosanski prijatelj : časopis saderžavajući potrebite koristne i zabavne stvari*. Svezak I, Zagreb : Brzotisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1850.
- Senada Dizdar, *Sarajevski cvjetnik: studija i bibliografija* (magistarska radnja iz oblasti bibliotekarstva, odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
- Đorđe Pejanović, *Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529-1951*. Sarajevo : Svjetlost, 1952.
- Dr. Ivan Šarić, *Vrhbosna*, XVII, godina 1903.
- Hamdija Kreševljaković, *Novinarstvo u Herceg-Bosni prije okupacije*. Dostupno na: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/novinarstvo-u-herceg-bosni-prije-okupacije (pristupljeno 11.06.2022).
- Hamdija Kreševljaković, *Štamparije u Bosni za turskog vremena 1529.-1878*. Zagreb : Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1919/20 (?)
- Helmut Presser, *Habent sua fata libelli : Bücher haben ihre Schicksale*. Mainz : Schriften des Gutenberg-Museums, 1967.
- Ignacije Strukić, *Povjestničke crtice Kreševa i franjevačkog samostana*. Sarajevo, 1899.
- Josip Markušić, Branko Škarica i Ivo Frano Jukić, *Život i rad Ivana Frane Jukića*. Sarajevo : Vogler, 1908.
- Leo Petrović, "Prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini", u: *Hrvatski narodni kalendar za 1938. godinu*, god. 28, Sarajevo : Napredak, 1938.
- List *Bosna* od 16/28. maja 1866. godine.
- List *Bosna* od 21. sjećnja 1877. godine.
- Ljiljana Nogo, *Sarajevski cvjetnik : studija i bibliografija* (Magistarski rad). Sarajevo, 2000.
- Mevlida Karadža-Garić (ur.), *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*. Sarajevo : Institut za jezik i književnost, 1981.
- Minka Memija, *Bosanski vjesnici - počeci štampe kod bosanskih muslimana*. Sarajevo : El-Kalem, 1996.
- Mitar Papić, *Tragom kulturnog nasljeđa*. Sarajevo : Svjetlost, 1976.
- Osman Asaf Sokolović, *Pregled štampanih djela muslimana Bosne i Hercegovine na srpsko-hrvatskom jeziku od 1878. do 1948. godine. Novine i časopisi u vremenu od 1878. do 1948*. Sarajevo : Sarajevski grafički zavod, 1959.
- Ostala periodika iz 19/20. stoljeća (*Bosanski vjestnik, Sarajevski list, Neretva ...*)

- Sava, “Nova zgrada Zemaljske štamparije u Sarajevu”. *Sarajevski list*, god. 32, br. 10 od 24./11. januara 1909.
- “Prvi novinari i publicisti u BiH (II)”, dostupno na: https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/prvi-novinari-i-publicisti-u-bih-ii (pristupljeno 10.06.2022.)
- Slavoljub Bošnjak, (Jukićev pseudonim), *Zemljopis i povijesnica Bosne*. Zagreb : Brzotisak narodne tiskarnice dra. Ljudevita Gaja, 1851.
- Tugomir Alaupović, *Ivan Franjo Jukić (1818-1857.)*. Sarajevo : Zemaljska štamparija, 1907.
- Todor Kruševac, *Počeci štamparsko-izdavačkog rada u Bosni*. Sarajevo : Pregled, II/1947.
- *Zagrebački Katolički List : crkveno-bogoslovni-časopis*. Zagreb : Tiskom Dragutina Albrechta, 1858., br. 26.